

УДК 94.477.03.092

МУСІЄНКО М.М., БАЦМАНОВА Л.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13, e-mail: l.batsmanova@gmail.com

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (1834–2014 рр.)

Багатобарвне і змістовне минуле та сучасне нашої Alma mater – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. За 180 років існування його кращі вихованці зробили безцінний внесок у справу розвитку не лише вітчизняної, а й світової науки та культури. Університет пишається тим, що в ньому здобули освіту представники біологічної науки В.А. Бец (1834–1894), О.М. Бах (1857–1946), Д.К. Заболотний (1866–1929), О.В. Топачевський (1897–1975), І.І. Шмальгаузен (1884–1963), М.Г. Холодний (1882–1953), Д.К. Зеров (1895–1971), Ф.Г. Добжанський (1900–1975) та багато інших вчених, які вписали золоті сторінки в його історію і є гордістю української науки [1].

Рівно 180 років тому здійснилася давня мрія української козацької старшини та шляхетства (Костянтин Острозький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Кирило Розумовський) про відкриття в Києві університету європейського зразка. Для університету було обрано місто Київ, яке на думку імператора Миколи I, за давніх літ до заснування університету було призначене, адже воно рівно дороге для всієї Росії, як колиски святої віри наших предків і разом з тим перший свідок громадянської їх самобутності [2, 3]. Це був шостий університет царської Росії (вже існували Московський, Казанський, Дерптський, Харківський, Петербургський).

Історія університету бере свій початок від 25 грудня 1833 р., коли було підтримано подання управляючого міністерства освіти графа С.С. Уварова про заснування Імператорського Університету Святого Володимира на базі перенесеного до Києва польського Кременецького ліцею. В цей день було затверджено тимчасовий статут і штат університету [4]. А вже 15 липня 1834 р., у день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира, відбулося урочисте відкриття університету в складі двох факультетів – філософського і юридичного. Філософський факультет мав два відділи: історико-філологічний та фізико-математичний. 18

жовтня 1834 р. на посаді першого ректора Університету наказом імператора Миколи I був призначений 29-річний професор ботаніки Московського університету, українець за походженням, Михайло Максимович – історик, фольклорист, видатний вчений-енциклопедист того часу. Кременецькі професори викладали в новоствореному університеті більшість фізико-математичних та біологічних наук. У 1835 році почалися заняття і на юридичному факультеті. На думку С.С. Уварова, університет був покликаний забезпечити моральне й розумове єднання польського юнацтва з російським у Києві, цьому колись першопрестольному місті Росії.

Значною проблемою для університету була відсутність власного приміщення, тому впродовж 1837–1842 рр. за проектом професора архітектури Петербурзької академії мистецтв В. Беретті було зведено будівлю у стилі класицизму, яка і досі використовується як головний корпус університету. Перехід університету до власного великого приміщення і прийняття в 1842 р. університетського статуту зумовило послідовну розбудову кафедральної системи університету.

Упродовж 1830–1860-х рр. університет був одним із центрів польського національно-демократичного руху. Микола I жорстоко розправився з учасниками руху і вирішив ліквідувати щойно створений університет. Згодом він обмежився його закриттям на рік, що й було зроблено в березні 1839 року. Слід нагадати, що пізніше в 1845–1847 рр. також розгорнуло свою діяльність Кирило-Мефодіївське братство. І, як свідчить історія, Київський університет з часом перетворився на визнаний національний науковий і культурний центр України. Коридори й аудиторії червоно-колонного красеня нашої Alma mater за різних часів і суспільно-політичних формацій пронизані чистими, справедливими ідеями першого ректора Михайла Максимовича, його побратимів Тараса Шевченка і Миколи Костомарова, пізніше Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Огієнка та

багатьох інших видатних особистостей, які ввійшли в історію університету своїми сміливими демократичними і національно окресленими вчинками в боротьбі за долю свого народу та майбуття України.

Вже з першого року заснування університету, серед 13 кафедр філософського факультету була кафедра ботаніки та зоології, яку очолили викладачі Кременецького ліцею – поляки В.Г. Бессер та А.Л. Андржейовський. Взагалі всі біологічні дисципліни викладали професори бувшого Кременецького ліцею (лекції читались латинською мовою). Курс ботаніки також охоплював фізіологію рослин. Пізніше на кафедрі ботаніки працювали Р.Е. Трауфеттер, О.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен, І.Г. Борщов та Я.Я. Вальц, який започаткував новий напрямок – ботаніка нижчих рослин. Згідно Університетського статуту від 18 червня 1863 року у складі розряду природничих наук фізико-математичного факультету існували дві самостійні кафедри, кожна з двома відділеннями: (I) ботаніки з відділеннями: 1 – морфології та систематики рослин; 2 – анатомії та фізіології рослин та зоології (II) з відділеннями: 1 – порівняльної анатомії та систематики тварин; 2 – анатомії людини та фізіології тварин. З 1873 р. анатомію та фізіологію рослин розпочав читати Й.В. Баранецький. Впродовж 1873–1898рр. він читав курс анатомії і фізіології рослин. Й.В. Баранецький заснував першу фізіологічну лабораторію і по праву вважається основоположником фізіології рослин в Україні. В 1894 році кафедра ботаніки була розділена на кафедру морфології та систематики рослин (С.Г. Навашин) та кафедру анатомії і фізіології рослин (Й.В. Баранецький). Упродовж наступних 1894–1915 рр. С. Навашин очолював кафедру морфології й систематики рослин Київського університету Святого Володимира [5]. Саме тут С.Г. Навашин дослідив будову ядра і морфологію хромосом різних видів рослин, відкрив супутники хромосом, розробив основи каріології та вперше вказав на її таксономічне значення [7]. У серпні 1898 р. на засіданні XX з'їзду природодослідників і лікарів у Києві він вперше повідомив про відкрите ним унікальне явище – подвійне запліднення у покритонасінних рослин. Його лабораторії стали місцем паломництва вчених з усього світу С.Г. Навашин за час роботи на кафедрі ботаніки (1894–1914) сформував широко відому цитолого-ембріологічну школу, а відкриття подвійного запліднення у покритонасінних

рослин на прикладі *Lilium martagon* та *Fritilaria tenella* влітку 1898р. принесло світову славу Київському університету. Його учнями були М. Цінгер, Г. Левитський, В. Фінни, Л. Делоне, М. Холодний [9]. Ученем вченого був і його син Михайло Навашин – цитолог і цитогенетик, який вперше здійснив аналіз хромосом людини [8]. Впродовж 1900–1916 року кафедру анатомії та фізіології рослин очолював К.А. Пурієвич, основні наукові праці якого присвячені обміну речовин під час дихання та фотосинтезу рослин. Впродовж 1906-1933 рр. на кафедрі анатомії та фізіології рослин працював вчений із світовим ім'ям М.Г. Холодний, який провів блискучі дослідження з фітогормонології, екології рослин, мікробіології [6]. Широковідому наукову ботанічну школу систематиків та флористів нижчих і вищих рослин (Д.К. Зеров, О.В. Топачевський, О.М. Окснер, П.Ф. Оксіюк, О.Л. Липа та ін.) створив О.В.Фомін, який впродовж буремних переломних років (1914–1930 рр.) очолював кафедру, ботанічний сад університету і фактично очолював всю ботанічну науку того періоду на теренах сучасної України.

На кафедрі зоології впродовж різного часу від заснування і до реорганізації університету в 1920 р. працювали О.Ф. Міддендорф, Е.Е. Мірам, К.Ф. Кесслер, О.М. Паульсон, О.О. Ковалевський, М.В. Бобрецький, О.О. Коротнев, В.К. Совинський, О.М. Северцов, М.М. Воскобойников, І.І. Шмальгаузен, С.Ю. Кушакевич, В.П. Поспелов. Світове визнання у галузі порівняльно-ембріологічних досліджень та еволюційного вчення набули роботи вчених університету, корифеїв біологічної науки О.О. Ковалевського, О.М. Северцова та І.І. Шмальгаузена.

У 1841 році в університеті був відкритий медичний факультет, де функціонували кафедри: нормальної анатомії (М.І. Козлов); нормальної фізіології (Е.Е. Мірам); гістології, ембріології та порівняльної анатомії (П.І. Перемежко), фармакології (Ю.П. Лауденбах). На факультеті успішно працювали О.П. Вальтер, В.Б. Томса, В.О. Бец, О.Л. Рева, С.І. Чир'єв та найвидатніший фізіолог Київського університету В.Ю. Чаговець – основоположник сучасної електрофізіології. Біохімічні дослідження проводились на кафедрах загальної хімії та фізики і лише за університетським статутом 1884 р. вперше було засновано кафедру медичної хімії з окремою лабораторією для наукової роботи (О.О. Шеффер, В.Ф. Кістяковський, О.О. Садовень, А.Г. Ракочі). У

1920 р. на базі медичного факультету університету було відкрито Київський медичний інститут, куди перейшла і ця кафедра). За статутом 1842 р. від існуючої кафедри технології, сільського господарства, лісівництва і архітектури було також виділено самостійну кафедру сільського господарства і лісівництва (І.Ф. Якубовський), яку з 1890 р. реорганізовано в кафедру агрономії (С.М. Богданов), яка проіснувала до 1919 року. Професор С.М. Богданов створив перший в Європі сільськогосподарський ботанічний сад та агротехнічну лабораторію. Він науково обґрунтував методи оцінки доступності ґрунтової вологи для рослин, випередивши в цьому майже на чверть століття американських дослідників Л. Брігса та Г. Шанца. Ці результати стали надбанням світової науки, фундаментом вчення про водний режим рослин. Таким чином, в різний час з перших років його заснування в університеті працювали талановиті видатні вчені-біологи (М.О. Максимович, Р.Е. Траутфеттер, О.С. Рогович, Ш.Ф. Шмальгаузен, І.Г. Борщов, С.Г. Навашин, Й.В. Баранецький, К.А. Пурієвич, О.В. Фомін, К.Ф. Кесслер, О.О. Ковалевський, О.О. Коротнєв, О.М. Северцев, М.М. Воскобойніков, І.І. Шмальгаузен, П.І. Перемежко, М.М. Воскресенський, О.П. Вальтер, В.О. Бец, О.Ф. Міддендорф, С.І. Чир'єв, В.Ю. Чаговець, О.А. Садовень та багато інших), які своїми важливими відкриттями принесли світову славу нашому університету. Навіть цей короткий огляд є свідченням того, що біологи університету Св. Володимира впродовж 1833–1917 рр. зробили вагомий внесок в дослідження флори і фауни України, вивчення окремих груп рослин і тварин, формування наукових шкіл, розвиток нових галузей біологічної науки та підготовку кадрів високого фаху [7].

Надзвичайно складні часи пережив Київський університет Святого Володимира в часи першої світової війни та революційних подій 1917 року. Особливо гостра класова боротьба розгорнулася в часи Української Народної Республіки (УНР), Гетьманату, Директорії (1917–1919 рр.) та в період німецької, денікінської, більшовицької окупації. За часів УНР було відкрито Київський народний університет, що працював в стінах університету Св. Володимира в другу зміну. У період існування Української держави за Гетьмана П. Скоропадського Університет Святого Володимира набув офіційного статусу російського університету Києва. Поряд з ним, у

липні 1918 р. було створено Київський український державний університет. Весь цей час на фізико-математичному факультеті працювали кафедри ботаніки, зоології та порівняльної анатомії, штати яких були недоукомплектовані. У лютому 1919 р. більшовики зайняли Київ. Університет Святого Володимира та Київський український державний університет було об'єднано в одну установу – Київський університет – із головним завданням підготовки радянської інтелігенції. Весна 1920 р. була останньою в історії університету Святого Володимира. Більшовики ліквідували всі університети. За розпорядженням Наркомосвіти УРСР № 38 від 23 липня 1920 р. на базі університету, ліквідованого цим же розпорядженням, було створено Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова (ВІНО), який з 1926 р. також називався Київський інститут народної освіти (КІНО). Серед відомих вчених, що успішно працювали у ВІНО, КІНО були – академіки АН УРСР О.В.Фомін, І.І. Шмальгаузен, М.Г. Холодний, професори – В.В. Фінн, Д.К. Зеров, П.Ф. Оксіюк, М.М. Воскобойніков, В.М. Артоболевський. І лише в 1933 р. тринадцятирічний період різноманітних експериментів з вищою освітою в Україні закінчився і було відновлено Київський державний університет. Живучи в постійних злиднях, переслідувані й репресовані за абсурдними звинуваченнями, професорсько-викладацький склад Університету зумів відновити університетську освіту. У 1934 р. університет відзначив свій 100-річний ювілей. Університету було присвоєно ім'я Великого Кобзаря Т.Г. Шевченка. На той момент було відновлено його структуру, розпочато активну наукову та педагогічну діяльність [8]. На біологічному факультеті успішно розвиваються нові напрямки в галузі зоології (І.І. Шмальгаузен), паразитології (О.П. Маркевич), біохімії (О.В. Палладін) іхтіології (М.М. Воскобойніков, К.Л. Татарко), дарвінізму і генетики (С.М. Гершензон). Важливі народногосподарські проблеми розробляв створений у 1936 році Науково-дослідний інститут біології (директор проф. В.В. Фінн). Попри всі негаразди, ідеологічні обмеження та репресії, напередодні Другої світової війни Київський університет був серед провідних вищих навчальних закладів СРСР і посідав третє місце серед радянських університетів. У ньому навчалася 4 тисячі студентів, на 52 кафедрах працювало понад 300 професорів, доцентів, викладачів, з яких – 8 академіків і 6 член-

кореспондентів Академії наук України, 24 доктори, 65 кандидатів наук. Через аспірантуру університет готував молодих спеціалістів вищої кваліфікації із 43 спеціальностей. Та успішна розбудова університету була перервана другою світовою війною. З початком другої війни та наближенням німецько-фашистських військ до Києва, розпочалася евакуація й Київського університету. В Харкові на базі місцевого університету мав розгорнути свою роботу й Київський університет. Однак у вересні лінія фронту швидко наблизилася до міста, тому розпочалася друга евакуація колективів обох університетів до Кзил-Орди. Там, згідно рішення уряду, Київський та Харківський університети тимчасово об'єднувалися і на їх базі було створено Об'єднаний український державний університет (ОУДУ) на чолі з ректором О.М. Русько. Після переможного закінчення війни все було зроблено для відновлення колишньої слави Київського університету. Вагомий внесок в його розвиток внесли і представники біологічної науки: академіки В.І. Палладін, Д.К. Третьяков, Я.С. Модилевський, О.П. Маркевич, С.М. Гершензон, М.М. Гришко, О.В. Топачевський, М.Г. Холодний, Д.К. Зеров, Д.С. Воронцов, В.А. Мовчан, П.А. Власюк, П.Г. Костюк, В.І. Скок, П.Г. Богач, Д.М. Гродзинський, М.Ф. Шуба, М.Є. Кучеренко, В.В. Смирнов, А.Л. Бойко, М.М. Мусієнко, члени-кореспонденти Д.Л. Фердман, В.О. Беліцер, А.І. Ємченко, В.П. Тульчинська, А.М. Окснер, Л.Й. Рубенчик, В.Й. Білай, професори С.М. Морочковський, П.Ф. Оксінок, П.К. Шкварников, В.М. Артоболовський, О.П. Корнєєв, О.Б. Кістяковський, Л.О. Смогоржевський, Г.Й. Щербак, П.О. Ситько, Є.Ф. Сопін, В.Л. Зима, О.П. Кришталь, М.М. Ротмістров, Н.П. Корнюшенко, А.Ю. Вершигора, Г.Д. Бердишев, П.Д. Харченко, Б.Г. Новиков, Д.П. Проценко, І.П. Білоконь, О.Л. Липа, В.М. Гордієнко, Н.П. Масюк, Г.М. Чайченко та багато інших. Особливого значення набув університет в роки незалежності України [9]. 21 квітня 1994 р. Київському університету Указом Президента України Л.М. Кравчука № 176/94 було надано статус «національного», а 25 листопада 1999 р. новим Указом Президента України Л.Д. Кучми № 1496/99 автономний статус університету суттєво розширено. 5 травня 2008 р. видано Указ Президента України В.А. Ющенка № 412/2008, яким передбачено перетворення університету на головний навчально-науковий центр України з підготовки науково-педаго-

гічних та наукових кадрів вищої кваліфікації. 29 липня 2009 р. постановою Кабінету Міністрів України № 795 університету було надано статус самоврядного (автономного) дослідницького національного вищого навчального закладу, передбачено посилене фінансування програм перспективного розвитку університету [9]. Університет здійснює підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «Молодший спеціаліст», «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр» і кадрів вищої кваліфікації в аспірантурі та докторантурі. Підготовка та перепідготовка фахівців здійснюється за 12 спеціальностями ОКР «Молодший спеціаліст», 47 напрямками ОКР «Бакалавр», 66 спеціальностями ОКР «Спеціаліст» та 91 спеціальністю ОКР «Магістр». Опановують їх більше 26 тис. студентів. Вищу кваліфікацію в університеті здобувають біля 1600 аспірантів та більше 120 докторантів. Навчальний процес забезпечують 192 кафедри, понад 75% науково-педагогічних працівників мають науковий ступінь доктора та кандидата наук; вчене звання професора та доцента мають понад 52% викладачів. Київський університет підтримує широкі міжнародні зв'язки з університетами зі всього світу. На сьогоднішній день університет має партнерські угоди з 175 університетами із 55 країн світу. Для проведення наукової роботи, участі у конференціях, читання лекцій університет щорічно відвідують біля 100 зарубіжних вчених та викладачів із 20 країн світу. Щороку у зарубіжні відрядження до 52–58 країн світу від'їжджає більше ніж 900 викладачів, науковців, студентів. До складу університету входить і Інститут біології, який був створений у травні 2011 р. шляхом об'єднання біологічного факультету, Ботанічного саду імені академіка О.В. Фоміна та Канівського природного заповідника. В його складі кафедри: біохімії, біофізики, загальної та молекулярної генетики, мікробіології та загальної імунології, вірусології, фізіології людини і тварин, фізіології та екології рослин, зоології, ботаніки, цитології, гістології та біології розвитку, теоретичної медицини, екології та охорони навколишнього середовища. Крім того науково-дослідна робота проводиться на базі відділення експериментальної біології (8 науково-дослідних лабораторій), відділення біологічних і біомедичних технологій (4 науково-дослідні лабораторії), Науково-дослідний інститут імені академіка Петра Богача (4 науково-дослідних відділи), Ботанічний сад імені академіка О.В. Фоміна, Канівський

природний заповідник, зоологічний музей. Інститут готує фахівців за спеціальностями та спеціалізаціями: біофізика, біохімія, радіобіологія, молекулярна біологія, біотехнологія, лабораторна діагностика, ботаніка вищих і нижчих рослин, генетика, зоологія безхребетних і хребетних, мікробіологія, імунологія, вірусологія, фітофізіологія, клітинна біологія та генна інженерія, фізіологія людини та тварин, цитологія, гістологія та біологія розвитку, екологія та охорона навколишнього середовища. Директор: Людмила Іванівна Остапченко,

доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Отже, біологічна наука в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка має багату і славу історію. Вчені-біологи, які працювали в різний час, зокрема і впродовж існування біологічного факультету, збагатили її важливими відкриттями, сформували нові сучасні її галузі, підготували чисельну низку висококваліфікованих кадрів, чим створили своєму університетові світове визнання і славу.

Література

1. Історія Київського університету. – К.: Вид. КДУ, 1959. – 617 с.
2. Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII ст. Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К, 1931. – Збірник 1. – С. 295–306.
3. ЦДІАЛ. – ф.733. – оп.69. – 1833 р. – спр.111. – арк.5-9.
4. ЦДІАЛ. – ф.744. – «Височайші» укази, рескрипти і «найвідданіші» доповіді по міністерству народної освіти (колекція). – оп.1, 1833. – спр.1003. – арк.1-7.
5. Навашин С.Г. Автобіографія // Журн. Рус. Бот.об-ва. – 1928. – 18, № 1–2. – С. 7–14.
6. Мусієнко М.М. Золоті імена України, народжені університетом імені Святого Володимира: Микола Григорович Холодний // Укр. ботан. журн. – 2003. – 60, № 3. – С. 326–347.
7. Нариси історії біологічного факультету. – К.: «Фітосоціоцентр», 2004. – 276 с.
8. Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. – К.: вид. КДУ, 1935. – 325 с.
9. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: «Наша культура і наука», 2004. – 440 с.

MUSIENKO M.M., BATSMANOVA L.M.

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Ukraine, 01601, Kyiv, Volodymyrska str., 64/13, e-mail: l.batsmanova@gmail.com

PAST AND NOWADAYS OF BIOLOGICAL SCIENCE IN TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV (1834–2014)

The historical account of the biological science development in Taras Shevchenko National University of Kyiv from 1834–2014 's period has been shown.